

Едуард Щербенко

ТВОРЕННЯ ЗАСНОВКІВ ПОЛІТИЧНОЇ МОВИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Ключовим у цьому дослідженні проблеми політичної мови стає момент розмежування політичного від неполітичного. У межах цього підходу новітні моделі політичного дискурсу поділяються на такі, що включають або не включають момент відповідальності. На матеріалі української навчальної літератури з політології після здобуття незалежності виявлено суперечливу ситуацію одночасного використання у ній обох видів моделей. На цьому фоні феномен Майдану розглядається як інтегруючий чинник щодо творення політичної мови в сучасній Україні.

Ключові слова: відповідальність, дискурс-аналіз, Майдан, політична мова, політичне/неполітичне, Україна

Scherbenko E. Creating the grounds of political language in modern Ukraine. The article is devoted to analysis of process of shaping grounds of political language in modern Ukraine and the 'political/non-political' differentiation moment is the key point of this analysis. Within research the new approaches of political discourse share on groups which include and don't include the responsibility moment. The inconsistent situation of using of both models in Ukrainian politology is shown. Maidan is considered as the integrant factor of political language of Ukraine.

Key words: discourse analysis, Maidan, political language, political/non-political, responsibility, Ukraine

Лінгвістичний поворот, який справив фундаментальний вплив на сучасну гуманітаристику, на сьогоднішні вивів на чільні позиції у політичній науці дослідження політичного дискурсу. З певним запізненням, протягом 2000-х рр., цей напрям розвивається і в Україні [1]. Одним з цінних досягнень вказаного напрямку є звернення уваги на соціальні практики, які лежать в основі певного дискурсу і визначають горизонт мовця. Разом з тим,

як кожен дослідницький напрям, з часом він виявив і певні вади. Однією з них стало утвердження в широкому колі досліджень презумпції, яку, спрощуючи для наочності, можна визначити так: все, що говориться про політику, принаймні публічно, може бути віднесене до політичного дискурсу.

У якийсь момент подібне положення може навіть видаватися очевидним. Але спробуємо на місці політики у формулі «все, що говориться про політику, належить до політичного дискурсу» підставити, наприклад, фізику або біологію. Очевидно, вона буде не чинною. Чому ж те, що явно не може бути нами сказано щодо фізики й біології, – сприймається як загалом переконливе щодо політики? Можливо, тому, що стосовно фізики й біології, очевидно, не всі матимуть відповідні компетенції, – натомість, оскільки всі живуть у суспільстві, а жити в суспільстві й бути вільним від його законів не можна; в суспільстві ж завжди присутні владні відносини, у вимірі яких і здійснюється політика – на загал, всі мають хоча б мінімальну компетенцію щодо політики. Приблизно так, ймовірно, можна реконструювати хід наших думок.

Але чи кожна влада є політичною? – ось питання, що ним, як правило, не задаються сьогодні дослідники. Між тим, вже Аристотель відрізняє політичну владу як стосунки між вільними й рівними громадянами – від стосунків між батьками й дітьми і між панами й рабами: останні два різновиди за визначенням не є політичними. Саме цей момент, на наш погляд, найчастіше випадає з теоретичних побудов під час звернення до політичного дискурсу як у вітчизняних, так і західних вчених.

Так, у відомій теорії метафори Лакоффа і Джонсона, викладеній ними у книзі «Метафори, якими ми живемо», автори, за всіх зроблених застережень, по суті, обіймають позицію панметафоризму, згідно з якою наш досвід структурований за допомогою метафор і ми розуміємо сутність одного виду у термінах сутності іншого виду [2]. Проте можна назвати як мінімум один клас тверджень, який не підпадає під цю модель. Це так звані перформативні

твердження, на кшталт «я обіцяю», «я наполягаю», «я клянусь» тощо, де акт називання збігається з актом, який називається і ми розуміємо його з нього самого, більше того, *не можемо не розуміти*. І, відзначимо тут, ці твердження є *відповідальними*.

Якщо тепер ми подивимося на ситуації, коли, наприклад, людина висловлює свою останню волю або відповідає перед святенником, чи згодна взяти іншу за подружжя, або коли в суді суддя запитує: чи ви вбили цю людину, – в усіх таких випадках наші твердження організовані за моделлю перформативних висловлювань, і, стверджуючи те або інше, ми визначаємо свою долю, кожне «так» або «ні» залишає після себе іншу людину, ніж коли б прозвучало інакше слово (чого не скажеш про метафору).

Пояснення такої різниці, найімовірніше, полягає в тому, що Лакофф і Джонсон, як вони кілька разів зауважують під час викладу, беруть за предмет дослідження *повсякденний життєвський досвід*, – в той час як момент екзистенційного вибору, очевидно, не є повсякденним: адже в результаті нього на світ з'являється інша людина.

Повертаючись тепер до проблеми політичного дискурсу, – очевидно, що ситуація, де в основі лежать стосунки між громадянами, не може бути описана без відповідальності: якщо актори політичної комунікації не виявляють її, політичному приходиться край – виникає ситуація «війни всіх проти всіх». І тут ми виявляємо, що аналізована теорія метафори за своїми засновками приходить у суперечність з моделлю політичного. Її автори розглядають метафори як рядоположні (сам факт спонтанного народження метафори є достатньою підставою для включення її до множини інших – «якими ми живемо», за промовистою назвою книжки). За такою картиною прихована неявна презумпція, що можливо висловлювати все, що завгодно, і це ніяк не порушуватиме вихідний стан речей.

Проте ця презумпція явно не відповідає дійсності. Людина є смислопороджуючою істотою; як є слова, що живлять, є і такі, що вбивають. І коли публічний простір

заповнюється виразами (у т.ч. метафоричними), що понижують людську гідність, політика закінчується: якщо нацисти або носії подібних до них ідеологій ставилися до певних суспільних груп як до «скажених собак» чи «шкідливих комах», – то ми ж не проводимо політику щодо шкідливих комах. З цієї причини в конституціях демократичних країн, як правило, й накладається заборона на висловлювання поглядів, що розпалюють (міжетнічну, міжконфесійну і т.д.) ворожнечу. Тобто практика свідчить – одним з останніх прикладів став геноцид в Руанді, – що у випадку, коли групи з такими поглядами здобувають владу, певні метафори закріплюються як еквівалент реальності, на інші ж накладається заборона, і ті, хто не дотримується цієї заборони, йдуть з життя; очевидно, стає неможливим і процес вільного наукового дослідження. (Отже, в подібній теорії метафори не від-рефлектовані засновки її власної можливості: плюралізм можливий лише в умовах обмежень, заданих відповідальною поведінкою у комунікації, де не все, що спонтанно народилося, є припустимим).

Таким чином, у цьому розгляді ми бачимо, що усунення пункту відповідальності в розглянутій вище теорії метафори приводить до її суперечності щодо моделі політичного, де стосунки між вільними і рівними громадянами не можуть бути описані без цього моменту.

Якщо тепер ми звернемося до такого відомого напряму (або групи напрямів) дослідження політичного дискурсу, як критичний дискурс-аналіз, то побачимо, що і до теоретичних моделей, пропонованих його представниками, як правило, можна віднести викладене вище застереження щодо упуцнення з них моменту відповідальності й рядоположності всіх дискурсів (подібно до метафор).

Так, один з провідних представників цього напряму Н. Фейрколо у своїй праці «Analysing discourse», відзначаючи, що його підхід до дискурс-аналізу базується на припущенні, що мова є неусувним елементом соціального життя, пише: «Мій підхід до дискурс-аналізу (варіант критичного дискурс-аналізу) базується на припущенні, що

мова є неусувною частиною соціального життя, діалектично взаємопов'язаною з іншими елементами соціального життя, тож соціальний аналіз і дослідження завжди мають взяти до уваги мову. Це означає, що одним з продуктивних шляхів проведення дослідження соціуму є такий, що фокусується на мові, застосовуючи певну форму дискурс-аналізу» [3].

Саме цей момент, коли в основу теоретичної моделі дискурсу як достатній кладеться момент нерозривності суспільства й мови (що само по собі дозволяє виявляти закономірності, які поширюються на всі типи суспільств), тим самим накладає обмеження на чинність подібної моделі у застосуванні до вивчення власне *політичного* дискурсу: мова є неусувною з суспільного життя, але політика, як було показано вище – *усувною*. Як наслідок, у межах цієї дослідницької програми ми не можемо відділити політичне від неполітичного, що виявляється вже на рівні відбору даних для аналізу, де можуть сусідити явища належні й не належні до політичного (адже й емпірика, як відомо, є концептуально навантаженою).

Так, у роботі відомого представника КДА (критичного дискурс-аналізу) П. Чілтона «Аналізування політичного дискурсу» ціла глава присвячена зіставленню текстів Дж. Буша-мол. і бін Ладена як двох зразків політичного дискурсу [4]. Проте ісламський лідер, текст якого обраний для зіставлення, очевидно, не є носієм політичного бачення суспільства як спілкування вільних і рівних; тож у цьому випадку його текст, за визначенням, не належить до політичного дискурсу і не може братися для аналізу.

Дещо більш складний випадок – наведений у тій самій книзі і докладно аналізований текст консервативного політика Е. Пауелла, спрямований проти емігрантів. Автор послідовно розбирає текст його промови, показуючи апеляцію мовця до тих чи інших підспудних страхів аудиторії (страх майбутнього, страх змін, страх домінування тощо), але, тим не менше, відносить цей текст до *політичного* дискурсу [5]. Проте, на наш погляд, таке віднесення є безпідставним. Нагадаємо, що одним з базових елементів політичного як порядку існування суспільств

є усунення зі стосунків між громадянами й суспільствами страху – що неодноразово відзначалося від Перикла до Рузвельта. Тож той, хто сіє страх, навіть якщо він має статус високоповажного політика, так само мало належить до політиків, як солдат чи офіцер, який сіє паніку на фронті, навіть якщо він носить форму з усіма відзнаками. Адже якщо паніка охоплює суспільство, члени його втрачають здатність поводитися відповідально, як вільні й рівні; відповідно, і рішення, прийняті під впливом страху, перестануть бути політичними. У цьому сенсі показові слова М. Тетчер, сказані з іншого приводу: страх – не підстава для зовнішньої політики (очевидно, й внутрішньої).

Проте не всі напрями і підходи, практиковані у західній науці, позначені казаною елімінацією принципу відповідальності. Низка авторитетних дослідників – зокрема, Габермас, Ролз, Фуко зберігають його як основоположний у моделі політичного дискурсу. Так, Габермас (до речі, коментуючи Ролза) пише: «Публічною» називається спільна перспектива, в якій громадяни силою кращих аргументів *взаємно* переконують одним одного в тому, що справедливо, а що – ні. Тільки така поділена всіма перспектива публічного застосування розуму і надає моральним переконанням їх об'єктивності. «Об'єктивними» Ролз називає дієві нормативні висловлювання; і їх об'єктивність він обґрунтовує процедурним способом, тобто посиляючись на публічне застосування розуму, яке відповідає певним контрафактичним умовам: «Політичні переконання (які також є і моральними) об'єктивні – справді засновані на певному порядку причин, – якщо розумні й раціональні особистості, достатньо обізнані і добросовісні у застосуванні своїх здібностей практичного розуму... в кінцевому рахунку схвалюють ці переконання... при тому, що ці особи знайомі з релевантними фактами і достатньою мірою вивчили стосовні до діла основи в умовах, сприятливих для належної рефлексії» [6] (курсив авт. – *Е. Щ.*) Отже, тут громадяни розглядаються як такі, що відповідально діють у сфері обговорення, так само, як вони відповідально чинять у публічній сфері.

Для цілей нашого дослідження достатньо відзначити цей принциповий пункт розходження, який ділить існуючі підходи до вивчення політичного дискурсу на дві великі групи (які, відповідно, включають або не включають до своїх моделей пункт відповідальності). Очевидно, що лише в першому випадку політичний вимір зберігається; протилежна ситуація відкриває шлях до повномасштабного конфлікту між суспільними групами, який, зрештою, руйнує політичну спільноту.

Встановивши цей вихідний методологічний пункт, звернемося до української ситуації.

Після здобуття незалежності перед Україною постало не лише завдання розбудови політичних інститутів, а й вироблення мови для опису політичної реальності. Вже в останні роки існування СРСР, мірою загального процесу лібералізації суспільного життя, ми бачимо поступову легітимацію феномену особистої думки в публічному дискурсі в межах спочатку загальносоюзного, потім українського національного політичного процесу. Тепер стає необхідним його укорінення на новому ґрунті, засобом чого, природно, стає засвоєння класичної європейської традиції розуміння політичного.

Ми будемо розглядати процес опанування цієї традиції на матеріалі української навчальної літератури з політології. Такий вибір пояснюється тим, що, по-перше, підручник зосереджений на викладі фундаментальних начал, що й цікавить нас у нашому аналізі. По-друге, він завжди пов'язаний з наявним станом академічної літератури (на яку й посилається); її, так би мовити, «мейнстрімом».

Звертаючись до корпусу навчальних текстів, ми знаходимо тут відтворення традиції, умовно кажучи, від Аристотеля до Вебера, де в основу покладений елемент автономії: політика трактується як стосунки вільних і рівних громадян щодо самоуправління. В античному світі «політика вважалася сферою свободи, а стосунки вільного громадянина і раба сприймалися як неполітичні» [7]. «Ми, услід за М. Вебером, під політикою розуміємо всі види діяльності із самостійного керівництва» [8].

Схожі формулювання знаходимо і в численних інших випадках [9].

Зауважимо, що тут від початку вводиться певний принцип, якого дотримуються в усій європейській традиції. В такому полісному децентралізованому устрої влада розосереджена і *не може бути не поділена*. Коли стосунки між панами і рабами, а також батьками і дітьми (від початку нерівних між собою) відділені від стосунків між громадянами, – ці останні лише і є політичними, і в цьому вимірі є принципово рівними. Ми тут звернемо увагу на два елементарні формальні зв'язки, які вводяться під час опису.

По-перше. Громадянин вступає в громадянські зв'язки лише з громадянином (не паном і не рабом); він *потребує* іншого громадянина. Коли я позбавляю іншого громадянського статусу – в ту ж мить втрачаю його сам (і навпаки). Тому за устроєм цієї полісної форми можна бути громадянином *лише спільно з іншим*. Я утверджую себе як громадянина, лише утверджуючи як громадянина іншого. Звідси – ідея *спільного* блага. Це не просто благо, яке є у всіх (тоді його було достатньо визначити як загальне чи загальнопоширене). Це благо, яке можна мати *лише спільно*.

По-друге. Спілкування вільних і рівних (поліс), за визначенням, означає, що в кожному пункті нашої взаємодії ми виступаємо саме як вільні і рівні. Держава/поліс і є лише форма такого спілкування (в т.ч. у самоуправлінні) між вільними і рівними.

Таким чином, доки є вільні і рівні, які взаємодіють один з одним саме як вільними і рівними, – є поліс (держава). Ми не можемо сказати «поліс» і не помислити при цьому вільних і рівних (громадян), – і не можемо сказати «громадяни», не помисливши поліс як форму їхнього існування. Тобто громадянин тут не є емпірикою, а має розглядатися як конструктивний елемент полісної форми.

Нарешті, відзначимо, що названа форма виступає *продуктивною* формою. Інакше кажучи, ми як громадяни не дорівнюємо собі ж, позбавленим цієї форми взаємодії

(«спілкування»). Маючи внутрішні закономірності, під час застосування вона вносить ефекти, неможливі поза її межами.

Виходячи з викладеного, ми можемо констатувати, що в українському дискурсі щодо політики після здобуття незалежності в цілому відбулося прийняття засновків західної традиції розуміння політичного від Аристотеля до Вебера і Габермаса.

Водночас аналіз цього ж корпусу навчальної літератури засвідчує суперечливість названого процесу: поряд з її засадничими принципами спільного блага і вільності й рівності громадян, вводяться протилежні їм: політики як обстоювання корпоративного інтересу і нав'язування своєї волі іншим, спираючись на насильство й страх (й суперечливість ця, схоже, залишається не поміченою творцями такої моделі).

Покладання в модель політики корпоративного інтересу, замість спільного блага, природно, тягне за собою зміну уявлення про інститути, які вважаємо політичними. Ймовірно, найяскравішим прикладом тут буде зміна в трактуванні політичних партій: замість національних інститутів, що пропонують певний загальнонаціональний курс розвитку суспільства і куди відкритий доступ для представників усіх суспільних страт (через що сучасні партії доби загального виборчого права і відрізняються від колишніх клієнтельних утворень), вони знов обертаються на провідників тих самих корпоративних інтересів. «Сучасні політичні партії – це добровільні об'єднання найбільш активних громадян-одномумців, які будують своє життя на основі партійної дисципліни і прагнуть здійснювати політичний вплив на життя суспільства, добитися політичної влади і реалізовувати її *в інтересах певного класу, прошарку чи навіть групи політиків*» [10] (виділено нами. – Е.Щ.) Так само, замість широких ідейних течій, на кшталт ліберальної чи консервативної ідеї, які пропонують цілісний комплекс орієнтирів загальнонаціонального розвитку (і знов-таки, мають серед своїх прибічників громадян з усіх соціальних верств), – перед нами

постають свого роду корпоративні мобілізаційні техніки. (Політичні ідеології, стверджує автор, являють собою «різновид корпоративної свідомості, яка відбиває групову точку зору на хід політичного і соціального розвитку і відрізняється духовним експансіонізмом. Вона доктринально обґрунтовує претензії тієї чи іншої групи осіб на владу і функціонально служить підкоренню суспільної думки політичній меті цієї групи» [11] (виділено нами. – *Е.Щ.*))

Зрештою, вся політична система в межах описуваного підходу виявляється засобом для розподілу благ, ресурсів (який здійснюється у відповідності до подібних інтересів). Отже, чи говорять про державу, в якій до влади приходять партія, що проводить якийсь корпоративний інтерес, чи про політичну систему, що складається з мережі інститутів, – у цьому трактуванні завжди йдеться про розподіл ресурсів відповідно до корпоративних інтересів.

Але звернемо увагу, що внаслідок переходу до такої інтерпретації політика виявляється лише оболонкою для реалізації *неполітичних* інтересів («політичні інтереси – це специфічний прояв різноманітних за своїм змістом неполітичних інтересів» [12]), особливим спеціалізованим набором інструментів для цього. Тобто *політика в межах цього підходу зводиться до неполітичного*. Редукція політичного знаходить вияв і у трактуванні «всезагального інтересу» – він також інтерпретується як суто утилітарний (забезпечення порядку, відбиття зовнішньої загрози і т.п. [13]).

Проте в цьому підсумковому висновку, який впливає з усього попереднього ходу міркувань, ми приходимо у суперечність з самими основами розуміння політики, як вони були закладені Аристотелем, коли він вводив це поняття. Перечитаємо ще раз його розгорнуте формулювання, наведене на сторінках іншого навчального видання: «Ясно, що держава не є ні топографічним спілкуванням, ні захисним об'єднанням проти несправедливостей, ні спілкуванням заради господарського обміну. Все це за необхідністю повинно бути, *але поки є тільки це, держава не виникає*. Вона з'являється тільки тоді, коли

створюється спілкування заради благого життя між сім'ями і родинами, заради досконалого і достатнього для себе самого життя» [14] (виділено нами. – *Е.Щ.*) Воно ж визначено як спілкування вільних і рівних, природу якого ми розглядали вище.

Отже, Аристотель знає про утилітарний вимір взаємодії і співробітництва в суспільстві – але прямо визначає його як недостатній для існування сфери політичного. Феномен політики народжується лише в комунікації вільних і рівних (яка, звісно, може долучатися і до будівництва корисних споруд – бо взагалі будувати шляхи сполучення й іригаційні системи може й окупаційна чи колоніальна адміністрація, що, зрозуміло, не робить територію, на якій це відбувається, політичним суб'єктом). Але тепер, за трактовки політики як реалізації корпоративних інтересів, коли інтереси якоїсь групи нав'язуються суспільству, руйнація політичної форми відбувається і в цьому пункті.

Після того, як ми поклали в основу трактування політики переслідування корпоративного інтересу (і обмеження інтересів інших груп), підпорядкувавши цьому завданню всі політичні інститути, – весь їх комплекс стає провідником волі цієї групи, що нав'язується іншим [15]. Фактично, перед нами картина узурпації державної влади певною групою. Ключовим тут є момент відсутності обмежень такої влади одних груп щодо інших (в той час як у розглянутій вище моделі політична влада завжди обмежена невідчужуваними правами, що забезпечує неусувний момент автономії кожного актора). Симптоматичним є те, що регулярно йдеться про здійснення влади в суспільстві *монополізованим* чином, як влади *монополізованої* [16]. Але якщо влада однієї групи щодо інших здійснюється монопольним чином, з цієї картини зникає громадянин як автономна інстанція і разом руйнується форма політичного як спілкування вільних і рівних: їх просто не залишається.

Така зміна у тлумаченні поняття громадянина (скасування політичного виміру робить цей термін, по суті, зайвим) має логічним наслідком те, що членів суспільства

починають трактувати як *населення, масу*, щодо якої здійснюються владні акції. Тепер, коли йдеться вже не про громадян, а про населення, *політичний* вимір влади редукується (так само, як політика редукується до неполітичних інтересів, що ми бачили вище) – і йдеться вже про *владу взагаї* як вольове відношення одних груп щодо інших [17]. Оскільки обмеження, які накладає політичний вимір влади, усунуті, до її засобів через кому віднесені без розрізнення специфіки будь-які: авторитет, право, насильство, нав'язування за допомогою страху і т. д. [18]. Унаслідок такої редукції ми приходимо до завершеності пропонованої інтерпретації: влада – це здатність одного індивіда, соціальної групи здійснювати свою волю за допомогою страху та насильства [19].

Але тут, так само як під час редукції політичного до неполітичних інтересів ми приходили у пряму суперечність з началами політики, як вони були закладені Аристотелем, – так і тут введення страху в сферу політичної влади приходиться у пряму суперечність з началами політичної думки. «Основна мета державної влади, – каже Цицерон, – безпека громадян, подолання у них страху один перед одним» [20]. З ним погоджується Монтеस्क'є: «для громадянина політична свобода є щиро-сердий спокій, заснований на переконанні у власній безпеці. Щоб володіти цією свободою, необхідне таке правління, *при якому один громадянин не повинен боятися іншого громадянина*» [21] (виділено нами. – *Е. Щ.*) Втім, ще до Аристотеля Перикл у своїй знаменитій промові каже про життя афінського полісу, вільне від підозри (завжди пов'язаної з страхом) громадян один щодо одного. І на протилежному краї писаної історії Рузвельт у вирішальну мить американської історії говорить те саме: «Нам нема чого боятися, крім самого страху». Справжній політик завжди каже співгромадянам: «не бійтеся!».

Таким чином, незважаючи на те, що в дослідженому нами корпусі української навчальної політологічної літератури періоду 1992 – 2003 рр., який представляє наявний на той час стан політичної мови, можна виявити всі

елементи політичної форми, реалізовані у європейській традиції, вони водночас залишаються фрагментованими, внаслідок чого ця форма руйнується. З твердженнями, побудованими за її законами, сусідять тези, які виходять з принципово протилежних начал, що руйнує можливість зв'язного політичного мислення. Такий стан, що являє картину суперечливої суміші конструктивних і руйнівних елементів, за умов нешвидкоплинних змін політикуму міг зберігатися в українській політичній мові необмежено довго; але на нього чекав вибух «помаранчевих» подій, якими завершилася кампанія 2004 року.

Події 2004 року донині належать до найдискутованіших в українському суспільстві. Полярність оцінок сягає визначення їх, з одного боку, як революції («помаранчева революція»), з іншого – як втручання зовнішніх сил та маніпуляції масами («політтехнологія»).

Обидва погляди були озвучені вже під час подій, і часом сусідили на тих самих сторінках. Так, «Київський вісник» від 2.12.04 р. на першій сторінці вмістив звернення партії «Єдність», яке починалося: «Дорогі друзі! Однодумці! Сьогодні ми не можемо і не повинні залишатися осторонь доленосних для нашої країни подій. Маніпулювання волевиявленням народу викликали в Україні протест мільйонів людей», і заяву фракції Комуністичної партії України у ВР, що починалася: «У зв'язку з останніми подіями, що відбуваються в Україні, фракція комуністів у Верховній Раді вважає за необхідне заявити наступне. Політична криза у державі, спровокована силами, які прагнуть при підтримці Заходу здійснити антиконституційний переворот, вдаючись до протизаконних, насильницьких дій, набула вкрай небезпечного характеру» [22].

Незважаючи на подібне розходження, можна визначити певні точки дотику у різних версіях опису подій і звести їх у межах єдиної моделі. Одним з таких пунктів, що приймається всіма учасниками подій, стала гідність.

Ось під час масових акцій президент Л. Кучма, кажучи про неприйнятні, на його погляд, вимоги опозиції, промовляє: «Ми хочемо знову, я кажу, принизити одну частину

України перед іншою і прийняти ультиматум однієї частини у іншої... Отже, якщо я піду на таке рішення, це означає, що я прийняв ультиматум. Я його відкидаю» [23]. В ті самі дні представник проурядової частини депутатського корпусу В.Надрага на з'їзді в Северодонецьку висловлюється так: «Ми всі колись вчилися з вами у школі і пам'ятаємо закон фізики: сила дії дорівнює силі протидії (оплески). Ми глибоко переконані, що з нами можна домовлятися, на нас єдине чого не можна робити – на нас не можна тиснути. Вони дотиснули до створення сьогоденішнього союзу Півдня і Сходу, вони нас підтискують до федерації. Милі мої, з цієї трибуни хочу сказати – не дотисніть до суверенітету (бурхливі оплески)... Нас не перемогти (бурхливі, довгі оплески)» [23, с.139]. На світлині того самого періоду, під час акцій у східних регіонах країни, демонстранти тримають плакат «Київ! У Донбасі теж люди».

Отже, перед нами ситуація, коли гідність розглядається і до неї апелюють як до самоочевидної речі в суспільному процесі, з чим не можна не погодитися. Проте уже до початку акцій протесту листопаду-грудня 2004-го в публічному просторі лунали голоси про масові порушення прав громадян; так, за два тижні до першого туру виборів Голова ВР В. Литвин, виступаючи на прес-конференції, заявив: «Українська політика розійшлася не лише з інтелектом, розійшлася з мораллю, розминулися просто. Але у людей усе це – і мораль, і інтелект – присутнє» [23, с. 397].

Відповідно, розходження в дискусіях щодо «питання-2004» можна переформулювати у наступному вигляді: чи мали місце на момент виникнення «помаранчевого» руху у суспільно значущих масштабах порушення гідності громадян; а якщо так, чи могло це в умовах українського суспільства породити протест (адже не завжди суспільство протестує проти й надзвичайного тиску).

Не треба доводити, що за реформи, які здійснювалися в Україні починаючи 1991 року, попри їх необхідність для модернізації країни, суспільство сплатило і продовжує

сплачувати велику ціну, насамперед через занепад відповідальності як громадян, так і правлячого класу (зокрема в даному збірнику про це йдеться в роботах Ф.Рудича, Р.Балабана, С.Брехарі). Ми звернемо увагу лише на *масштаб* руйнуючого впливу такого занепаду відповідальності на суспільство, навівши фрагмент з відомої історичної праці: «Доля народу була в руках подібного двору і подібного уряду. Народ один ніс на собі всі повинності, оскільки, всупереч давньому звичаю й договорам, герцог звільнив своїх придворних та лісничих від усіх податків і державних повинностей. Понад те, щохвилини зазіхали на власність і честь підданих. Єгері та мисливці топтали своїми кіньми і собаками поля й виноградники громадян і селян... Давні права громад, що дозволяли їм користуватися лісом, сінокосом і рибною ловлею, були утиснуті або порушені на користь княжих слуг та придворних. Герцогські чиновники оволоділи на свою користь доходами богаділень та інших богоугодних закладів. Лісничі продавали на свою користь навіть хмиз, який здавна був наданий бідним. Спільноти мали право обирати своїх посадових осіб, але придворні й чиновники не звертали на це ніякої уваги і дарували або продавали усі громадські посади – від бургомистра й секретаря магістрату до паламаря, сторожа й поліцейського служника. Чиновники вважали громадські посади джерелом своїх прибутків, брали хабарі й вимагали подарунків. Вони були неосвічені і негідні, але виказували кмітливість у винаході засобів добувати гроші; всі вони, особливо лісничі, були наглі, свавільні, зарозумілі й жорстокі. Дехто віддавав свої посади іншим, проте платню брав собі... Вони грабували громадські каси, нікому не давали звіту, і коли бідна людина жалілася на них... на жалобу не звертали уваги й не відповідали. Уряду було не до того; в нього був інший клопіт. Правителі будували собі й своїм дітям прекрасні будинки, копили гроші й переводили їх за кордон». Ці рядки, ніби списані з українських газет теперішньої доби, взяті з книги німецького історика В.Ціммермана, де він описує переддень Селянської війни в Німеччині [24]. Дальшого доведення наявності

в українських умовах ґрунту для потужного соціального конфлікту в світлі сказаного не потребує, – достатньо вказати на прецедент.

Проте самого по собі тиску, і навіть наявності обурення у суспільстві для виникнення руху протесту недостатньо: має бути перейдена критична межа, після чого конфлікт переходить в організаційну форму, і має бути суспільна верства, яка стане актором протесту. В українських умовах таким каталізатором став перебіг виборчої кампанії – 2004, а актором руху виступив середній клас, що сформувався за роки реформ. Викладемо ці тези докладніше.

У політичній сфері гідність членів суспільства артикулюється у вимірі прав і свобод, і всі політичні інститути за конституцією створюються і діють як засоби їх реалізації. В перехідних суспільствах демократичні інститути часто зазнають корупції; часом її ступінь дозволяє говорити про узурпацію державної влади. У близькій до цього ситуації опинилася в умовах 2004 року й Україна (з найбільш промовистих свідчень нагадаємо рішення Конституційного Суду щодо можливості тодішнього Президента Л. Кучми після двох каденцій знов балотуватися на виборах; скандальний розголос, в тому числі міжнародний, якого набули мукачівські вибори, тоді ж оцінені як репетиція президентських; публічну заяву міністра внутрішніх справ, що «міліція – озброєний орган влади»; безпрецедентне розширення практики т.зв. «темників», яким підлягала поява у публічному просторі найвищих посадових осіб, включаючи Голову парламенту [25]). Внаслідок загострення ситуації мірою наближення виборів до безпрецедентних масштабів, нагнітання атмосфери страху в суспільстві, в суспільному дискурсі було порушено питання про безпеку виконання правоохоронними органами завідомо злочинних наказів. Тижневик «Дзеркало тижня» у великій статті «Правоохоронці перед вибором», опублікованій напередодні першого туру відзначав, що політики, державні діячі, експерти вказують на численні факти нелегітимного використання правоохоронних органів

у президентській кампанії на різних її етапах, що містять ознаки карних діянь, передбачених у Кримінальному кодексі. Сказавши, що за умов протиправної діяльності відбувається переродження правоохоронних органів у небезпечні для суспільства і держави структури й нагадавши: «громадянам дозволено усе, що не заборонено законом, правоохоронцям – лише те, що законом дозволено»; автор звертає увагу на те, що Конституцією і законодавством передбачено право громадян протидіяти *«незаконним діям окремих представників силових структур, у тому числі із застосуванням сили»* [26] (виділено авт. – Е. Щ.)

Наразі важко спрогнозувати, до яких наслідків могло привести протистояння суспільства тиску влади (по суті, тут нагадано про право народу на повстання), але за тиждень до першого туру виборів сталася подія, яка принципово змінила карту ситуації, спрямувавши розвиток подій в інше річище. На одному з популярних інтернетівських ресурсів («Майдан. Пульс громадянського спротиву») був опублікований текст, автори якого, говорячи про поширення напередодні виборів атмосфери страху в суспільстві, з чим громадяни не повинні миритися, закликали всіх, хто з цим згоден, прилучитися до акції опору, використовуючи на знак приєднання до неї носіння предметів одягу кольорів опозиційного кандидата, пов'язування в публічних місцях таких же стрічок і т.п. [27] Коментуючи цю акцію, яка мала несподіваний успіх і дала назву всьому («помаранчевому») руху, Я.Ведмідь, гендиректор однієї з київських PR-компаній, засновник згаданої громадянської ініціативи, в інтерв'ю «УП» до річниці подій розповідав:

«Як все почалося?

– До 20-х чисел жовтня я був поза політикою, оскільки як піарник знаю ціну політичним заявам і бачив слабкі місця обох команд. Крапку моєї аполітичності поставив обшук в офісі «Пори», до якої тоді ще непогано ставився. У мене в шухляді в офісі лежала їхня футболка з Че Геварою у вишиванці, і я досить легко уявив, що за бажання нашу компанію так само можна оголосити терористичною

організацією. Обшукати, знайти футболку і забезпечити потрібний розголос у підконтрольних ЗМІ.

– І що ти тоді вирішив зробити?

– Було відчуття, що багато людей могло б долучитися до кампанії підтримки Ющенка, але штаб нічого не зробив, щоб цю підтримку створювати. Ми запропонували людям способи виявлення своєї підтримки.

Якщо промоніторити ЗМІ, особливо офіційний сайт кампанії Ющенка, то майже до самого дня першого туру (30 жовтня – *Авт.*) колір кампанії не позиціонувався як щось окреме. Його називали то жовтим, то жовто-гарячим, то взагалі «символікою Ющенка».

В жодному релізі «Нашої України» того часу фактично навіть не вживається прикметник «помаранчевий», більше того – штаб навіть не подавав ознак, що збирається виводити колір як найпростіший спосіб самоідентифікації позиції виборця.

І от зранку в понеділок 25 жовтня був підготований текст, у якому пропонувалося всім прихильникам Ющенка виявити свою громадянську позицію. Там був цілий набір дій різного ступеня активності – від помаранчевого соку в руках до помаранчевої стрічки на рукаві чи вікні квартири.

Говорилося і про мету – змінити враження про електорат Ющенка, яке тоді широко насаджувалося ЗМІ (як про маргінальних престарілих націоналістів і хуліганів) і показати, наскільки широкою є підтримка кандидата. Я надіслав цей текст своєму товаришеві Максиму Саваневському і він запропонував перекласти його російською. І ми його розповсюдили через електронну пошту і в Інтернеті.

Уже через годину я отримав кілька пересилок цього ж таки листа. А увечері, коли моя сестра прийшла додому з помаранчевою стрічкою на сумці і розповіла, що їй прислали такий лист, я зрозумів, що ініціатива влучила в яблуко» [28].

У той же час ця ініціатива була прокоментована з боку опонентів: «Однією із знахідок зарубіжних політтехнологів, які обслуговують штаб Ющенка, була так звана

акція з поширення «жовтогарячої стрічки» – заклик до всіх бажаючих весь тиждень перед виборами носити на собі згадану стрічку, щось із одягу такого ж кольору несмаку і т.д. Але верхом цинізму по відношенню до народу України, своїх соратників і бізнесових партнерів був заклик перейти на вживання «Фанти»... Тут відразу й відверто були розставлені всі акценти: по-перше, саме американські господарі Юценка розробляли для нього дану акцію – вони просто не знають іншого напою такого кольору, крім «Фанти»; по-друге, тим самим дали зрозуміти своїм соратникам, що Юценку плювати на їх інтереси, – продукцію «жовтогарячого» кольору можна знайти і в порошенківському «Рошені», і в червоненківському «Орлані» (причому вони, можливо, менш шкідливі, ніж «Фанта»); по-третє, саме цією «Фантою» було продемонстроване відверте бажання вислужитися перед Заходом, на шкоду національним інтересам» [29].

Отже, перед нами дві взаємовиключні моделі подій, дві оптики: ми бачимо самоорганізацію громадян, у яких «і мораль, і інтелект присутні», які виходять на протест, опираючись тиску і залякуванню, – або населення, яким доволіньо маніпулюють.

В пошуках пояснення, чому заклик до участі в акціях протесту виявився успішним, експерти звертають увагу на зростання суспільної ваги середнього класу, який сформувався за часи реформ. В.Кисельов пише, що не було враховано «ключову роль у цих президентських виборах середніх підприємницьких верств, нових інститутів та інфраструктур громадянського суспільства – таких як адвокатські контори, корпоративний бізнес та інші середні менеджерські й підприємницькі шари середніх і великих міст України, в тому числі й на сході. У вирішальний момент саме інфраструктура середнього класу – юридична, транспортна, комунікаційна, мобільна – стала інфраструктурою протесту проти фальсифікацій і адміністративного тиску, інфраструктурою громадянської активності (це, між іншим, проливає світло на питання ресурсного забезпечення акцій протесту. – Е.Щ.). Це новий середній клас України, який не стільки орієнтується

за геополітичними векторами, зовнішньополітичними орієнтаціями й доктринами, скільки орієнтований на очікування великих економічних свобод, умов для підприємництва, розвитку бізнесу, підвищення капіталізації тощо» [30].

Важливим моментом у втриманні ситуації в межах національного політичного і правового простору (що не було гарантованим: як зазначив один з учасників круглого столу за участю міжнародних посередників, він бачить лише дві альтернативи: розкол або кровопролиття) стало звернення обох сторін протистояння до Конституції із гарантованими в ній правами і свободами громадян; у більш «прагматичному» варіанті це набуло вигляду формули: не повинно пролитися жодної краплі крові і всі сторони мають зберегти обличчя. Те, що ця формула набула реалізації і що наступні вибори 2006, 2007, 2010 були визнані як західними, так і російськими спостерігачами чесними й справедливими, засвідчило здатність українського політикуму порозумітися на тих самих засновках, які були визначені Аристотелем як засадничі для існування феномену політики. Водночас, як показує дальша вітчизняна політична практика, граничною умовою цього є відповідальні громадяни, здатні давати собі звіт щодо суспільних питань мовою, де неусувною презумпцією є розуміння політики як взаємодії вільних і рівних; коли ти не можеш мислити про політику, не беручи на себе відповідальність за суспільні справи, не розглядаючи так само свого співгромадянина, з яким можеш погоджуватися або не погоджуватися, але саме на цих началах.

---

1. Серед останніх робіт див., зокрема: Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950-80-ті роки в УРСР / О. Зарецький. – К.: Інститут української мови НАН України, 2008; Кулик В. М. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. М. Кулик. – К.: Критика, 2010; Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. П. Нагорна. – К.: ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. З останніх дисертацій, присвячених цій проблематиці: Алексєєв О.Є. Політична герменевтика як метод політологічного дослідження. –

Автореф... канд. політ. наук – Д., 2008; Кравчук М. А. Політична пропаганда як засіб становлення і трансформації політичних режимів. – Автореф... канд. політ. наук. – Луцьк, 2008; Потураєв М.Р. Консенсусний потенціал політичної комунікації в умовах ідеологічного плюралізму. – Автореф... канд. політ. наук. – Д., 2005; Щолокова Г.В. Політична мова як чинник формування інтерсуб'єктивного політичного знання. – Автореф... канд. політ. наук. – Д., 2009 та ін.)

2. Див., наприклад: Лакофф Дж. Метафори, с котóryми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 27, 177 та ін.

3. Fairclough Norman. Analysing discourse. Textual analysis for social research. – L.; N.Y., 2007. – P. 2.

4. Див.: Chilton Paul. Analysing political discourse. Theory and practice. – L.; N.Y., 2006. – P. 173-193.

5. Op.cit. – P. 110-124.

6. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2008. – С. 143–144.

7. Політологія: Курс лекцій: Навч. посібник / І. С. Дзюбка, В. Ф. Панібудьласка, Ю. С. Шемшученко та ін.; За заг. ред. І. С. Дзюбка. – К.: Вища шк., 1993. – С. 44 – 45.

8. Політологія: навч. посібник для вузів / упоряд. та ред. М. Сазонова – Харків: Фоліо, 1998. – С. 12.

9. Див., напр.: Основи політичної науки: курс лекцій за ред. Б. Кухти. Ч.1: З історії політичної думки: від стародавності до наших днів / Б. Кухта, А. Романюк, М. Поліщук, Л. Старецька. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 190; Політологія. Наука о политике: учебник. – К., Харьков, 1998. – С. 92; Політологія: [підручн. для вищ. навч. закладів / за заг. ред. канд. філос. наук Ю. І. Кулагіна, д-ра іст. наук, проф. В. І. Полуріза]. – К.: Альтерпрес, 2002. – С.9 і т.д.

10. Політологія (Навчальний посібник) / упорядник Дзера М. М. – Л., 2001. – С. 95.

11. Холод В. В. Лекції з політології: навч. посібник / В. В. Холод. – Суми: Університетська книга, 2001. – С. 274.

12. Основи політичної науки: курс лекцій за ред. Б.Кухти. Ч.2: Політичні процеси, системи та інститути / Кухта Б., Романюк А., Старицька Л. та ін. – Л.: Кальварія, 1997. – С. 194.

13. Див.: Рябов С.Г. Основи теорії політики / С. Г. Рябов, М. В. Томенко. – К.: Тандем, 1996. – С. 98; Бухтеев Н.И. Політологія: учеб. пособие / Н. И. Бухтеев. – Донецк, 2003. – С. 61.

14. Основи політології: [консп. лекцій для студ-в усіх спец-й] / Гнип'юк В.Ю., Задорецький В.М., Климанська Л.Д., Колодій А.Ф. та ін. – Л.: Львів. політехніка, 1994. – С. 3 – 4.

15. Див., напр.: Холод В.В. Цит.тв. – С. 92 – 93; Демчук П.О. Політологія: [підруч. для слухачів і курсантів вищ. військ. навч. закл-в Мін-ва Обор. Укр.-є – К.: КВГІ, 1998. – С. 115; Політологія: конспект лекцій / [за ред. О. В. Бабіки]. – Миколаїв: УДМТУ, 2003. – С. 18 та ін.

16. Див., зокрема: Політологія. Книга перша: Політика і суспільство. Книга друга: Держава і суспільство / Колодій А., Марченко В., Климанська Л., Комина Я.. – К.: Ельга-Н, Ніка-центр, 2000. – С. 53; Бухтеев Н.И. Цит.тв. – С. 108; Політологія: історія та методологія. – К.: Здоров'я, 2000. – С. 387; Основи політології / [Кирилук Ф. М., Корж М. О., Федірко І. П. та ін.; за ред. Ф.М.Кирилюка]. – К.: Здоров'я, 2000. – С. 12; Політологія: [підручн. для вищ. навч. закладів; за заг. ред. канд. філос. наук Ю.І.Кулагіна, д-ра іст. наук, проф. В.І.Полуріза]. – К.: Альтер-прес, 2002. – С. 393–394.

17. Див.: Піча В.М. Політологія: Типові питання та відповіді з лекційного курсу: [навч. посібник для студентів] / Піча В.М., Лемківський К.М., Хома Н.М. – К.: «Каравела», Л.: «Новий світ – 2000», 2002. – С. 84; Політологія: конспект лекцій / [за заг. ред. В.І.Астахової]. – Х.: ХГІ «НУА», 1996. – С. 5 та ін.

18. Див.: Бебик В.М. Основи теоретичної та практичної політології: підручник / В.М.Бебик. – К.: МАУП, 1994. – С. 39; Гелей С. Основи політології. Лекції для студентів негуманітарних вузів / С.Гелей, С.Рутар. – Л.: Ін-т українознавства НАН України, 1997. – С. 76; Основи політології: навч. посібник / [Кол. авторів: Харк. держ. аграр. ун-т ім. В.В.Докучаєва]. – Харків, 2000. – С. 40.

19. Політологія. Наука о политике... – С. 148. Див. також: Кузь О.М. Політологія: [навч. посібник для самостійного вивчення дисципліни] / Кузь О.М., Вихрова В.І., Жеребятнікова І.В. – Х.: ВД «Інжек», 2003. – С. 179; Політологія. Конспект лекцій / За ред. О.В.Бабікиної... – С. 17.

20. Цит.за: Гелей С. Основи політології. Лекції для студентів негуманітарних вузів / С.Гелей, С.Рутар. – Л.: Ін-т українознавства НАН України, 1997. – С. 21.

21. Цит.за: Ткач О.І. Політологія: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.]. – К.: [ВМУРОЛ], 2003. – С. 92.

22. Див.: Київський вісник. – 2004. – 2 грудня.

23. Див.: Литвин В.М. Україна – 2004. Події. Документи. Факти / В.М.Литвин: У 3-х томах. Т. 2. – К.: Видавництво ТзОВ «3 Медіа», 2005. – С. 550.

24. Циммерман В. История крестьянской войны в Германии. Т. 1. – М.: Гос.соц.-экон.изд-во, 1937. – С. 59.

25. Влада тьми і темників. Хрестоматія з політичної цензури в Україні. 2001–2004. – Видавнича спілка «Просвіта», Львів – Київ – Харків, 2005. – С. 256.

26. Мельник М. Правоохоронці перед вибором: момент істини // Дзеркало тижня. – 2004. – 30 жовтня – 6 листопада.

27. Див.: Помаранчева революція (нова акція) // <http://maidan.org.ua/static/mai/1098709243.html>

28. Солодько П. Люди, які створили стиль революції. Частина перша // <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/11/22/3020805/>

29. Сьогодні носить «Адидас», а завтра Родину продаст? // <http://orangeweek-kiev.livejournal.com/2224.html>

30. Див.: Жлуктенко В. Повторне голосування? // День. – 2004. – 2 грудня. Щоб показати, наскільки суттєву роль відіграла ця верства суспільства в житті країни, наведемо фрагмент з матеріалу К.Ляпіної. Сказавши, що основу підприємницької піраміди країни утворює малий бізнес, мікробізнес, підприємці, які не мають статусу юридичної особи (яких на 2003 р. нараховувалося близько 2 мільйонів), вона зазначає, що саме ця когорта підприємців створює конкурентне середовище у торгівлі, сфері послуг і т.д. і є найближчою до людей. «Сьогодні немає проблем, куди піти ввечері – відкрито багато ресторанчиків. Наприклад, в багатьох містах і містечках на західній Україні молоді люди і люди середнього віку найчастіше проводять вечір саме в таких закладах – це вигідно, весело і спокійно. Помітьте, ми вже не маємо проблем з перукарнями, хімчистками, майстернями, ательє, будівельними і ремонтними бригадами – інфраструктура дрібна, але для життя людини необхідна. Все це – заслуга ініціативності громадян, що самі заробляють на життя. Це і є мікробізнес. Це стало великим успіхом України. Європейці відзначали великий досвід України і наближення до європейського стилю життя саме завдяки кількісному росту малого бізнесу». (Ксенія Ляпіна: «Ми ризикуємо повернутися до рекету на базарі» // Україна BUSINESS. – 2004. – 15-22 листопада.)